

MIŠLJENJE I BEZUSLOVNO

Aleksandar M. Petrović

Branislav Petronijević: »METAFIZIČKE RASPRAVE«, Sr. Karlovci. Izd. knj. Z. Stojanovića, 1991.

Hakon štampanja prevoda *Načela metafizike* Branislava Petronijevića (Beograd, BIGZ, 1986), ova dvotomna obimna rasprava napadnuta je svom žestinom iz pera Mihaila Đurića u knjizi *Filozofija u dijaspori*: Petronijevićeva načela metafizike (Novi Sad: KZNS, 1989). Oспорavanje se sastojalo u tezi da čuveni stav identiteta bića i mišljenja Petronijević nije uspeo da izvede, jer, to je polemičarevo ubedenje, on u osnovi i nije izvodiv osim u reliktnom i kriptomuzejskom smislu mitološke starogrčke jednačine jednog Parmenida. Pri tome se uzimala u obzir monolitna hajdegerijanska interpretacija bića (bitija ili bivstva = bitka/ne u smislu akuzativa bitke, boja-/), a njegovo minucioznije platoničko poimanje kao **jedinstva mnogog**, unapred se odbacivalo, zajedno sa ukupnim načinom kvantifikacija (»prave mere«) i kvalifikacija (»svojtava i ravni«). Ono što u ovakvom opisu filofske situacije može da bude procenjeno kao oholost i obest, u ovom drugačijem i Petronijeviću primerenijem vidokrugu sagledavanja, vidno je kao hrabrost i prodornost jednog duboko promišljenog i svežeg istraživanja i pronicanja u visoke predele istinskog negovanja mudrosti.

Milorad Lj. Milenković koji je ranije preveo prvi tom *Načela metafizike* i redigovao drugi, sa adekvatnim propratnim komentarom, očigledno u ovom svom poslu novog otkrivanja Branislava Petronijevića našoj kulturnoj javnosti, nije podlegao osećaju neuspelosti i nekorisnosti, nego je sa prevodima sa nemačkog važnih Petronijevićevih rasprava nastavio. Četiri obimne rasprave on je objedinio u knjigu koju je nazvao *Metafizičke rasprave*, a objavljena je u Sremskim Karlovcima u izdavačkoj knjižarnici Zorana Stojanovića ove godine. Tako sada imamo na našem jeziku radove počevši od 1897. g. — **Ontološki dokaz za postojanje Apoluta**, preko doktorske disertacije — **Stav razloga** (Beograd, 1898) i obimnog razmatranja — **Načela teorije saznanja, prolegomena za apolutnu metafiziku** (Berlin, 1900), do — **Glavni stavovi metafizike** (Hajdelberg, 1930). Uz radove izašle na srpskom jeziku, ako se izuzme opsežni rad o evolutivnim nizovima stadijuma sveta na francuskom, ovim smo dobili mogućnost da sagledamo punu dinamiku Petronijevićevog misionog nerva, njegovog stasavanja i snage sagledavanja pitanja koja su mu se nametnula.

Ovo »nametanje« nije išlo nikakvim spoljašnjim, a još manje sporednim putevima, pogotovo ne onim socijal-patološkim, provincijskim isticanjem na prećicama u belom svetu, nego usko vezanim uz dušeyni sklop i jedan uporni nemir koji ga je nagonio na filosofstovanje. To je zasigurno onaj stršeci višak »demonškog«, »unutrašnjeg glasanja« koji, da se izrazimo Spinozinim rečnikom, jeste isto toliko težak, koliko je i redak. Smiraj takvom nemiru odvajkada pruža samo filosofstovanje. Pitanja mogućnosti saznanja stoga su imala svoja pokrivača u samoosećanju koje je sa ispitivanjem dometa ljudskog saznanja izlazilo na čistac sa sobom i drugima. Petronijević nije mogao da ostane na nemuštom putu »lepih duša« ili još gore »neodgovornih svesti«, nego je svet koji je nosio u sebi stavljao na ispit izuzetno rigoroznih gnoseoloških regula, upuštajući se hrabro u sve otvoreniju raspravu za bistrjenje vlastitog stanovišta. Tako je u sazajnoteorijskom pogledu stigao do empirioracionalnog stanovišta, koje je zastupao izuzetno uspešno, koliko god ta oblast bivala u savremenim tokovima ideja napuššana i zanemarivana. To mu je pomoglo da u logičkom pogledu brani stanovište apolutne metafizike u umnom jedinstvu ukupne stvarnosti, koje je takode već u njegovo doba trpelo snažno podozrenje i otvorene

podsmeh. U tom pogledu zasnovao je misao o bezuslovnom bitiju ili kako je on rado naziva — **hipermetafiziku** — u kojoj je ostao usamljen što se tiče sledbenika, ali isto toliko i u toj meri svoj da ga je nemoguće oponašati. Njegov grandiozni i zamršeni sukob sa Kantom, u toj je meri radikalna, da u doba kada Kant još uvek važi za filofski »normalar«, na početku XX veka, bez njegove visprenosti i elegancije u stavovima lako može da se klizne u prazno: »U kratkom raspravljanju sa Kantom, potpuno sam opovrgao njegovu osnovnu pretpostavku — subjektivnu formu razumevanja — i time sam sasma drugačije formulisao identitet između mišljenja i Bića, nego što je to slučaj kod postkantovskih apolutnih metafizičara, koji su istovetnost mišljenja i Bića, kao što je gore rečeno, shvatili prema uzoru Kantove konkretne moći uma. Tako je zadobijena jedna sasvim nova osnova za apolutni racionalizam, a ova podloga je, najzad, zajemčena potpuno nemogućnošću pojma predstave u svim svojim formama, kao što uopšte moja čitava teorija saznanja počiva na odbacivanju ovog pojma.« (tamo, prev., str. 97) Restringovanje Kantovog spoljašnje-pravničkog razdvajanja predstave od sadržaja i pretvaranja predstave u fenomenimere u odnosu na drugu himeru transcendentnog i apolutno nesaznatljivog bitija po sebi, dok se za realno uzima samo područje koje razum kupi u čulima ograničenom iskustvu, vodi Petronijevića do pronalazanja elementa apolutnog realiteta u neposrednom iskustvu. Budući da je ovo uzimano za amfibično pridavanje značenja ili produkt transcendentne iluzije u okvirima Kantovih koordinata razmatranja, Petronijević će ovaj tretman uzimanja za obične fenomene prepoznati kao prezezanje konzervativnosti empirizma na tlo za koje ne može da položi račun primalne kompetencije. Tako on razgrče tlo na kome počiva zdanje izvornog metafizičkog digniteta i uzdiže sazajni horizont logičkog aparata na ravan bližu predmetnosti predmeta kojima je okupirana. Ovakav pristup sazajnim moćima uma prekalifikuje u samo mišljenje u njegovom zadatku da se susretne sa Bićem i da mu u tom susretu odgovori, pa njegova priroda nikako ne može da se razumeva tek kao senka stvarnosti ili slika sa oblikom bivstvovanja, nego jednostavnost života bivstvovanja samog, uz značajan postulat: »psihički supstrat pojma mogu da budu same slike sećanja, koje nisu prividne predstave.« (tamo, str. 185)

Voljni i slovesni činilac duševnosti od neobičnog je značaja za domete umnih poduhvatanja stvarnosti, za umni dodir sa onim što jeste. Intencionalnost svesti kroz »obraćanje pažnje« čini sastavni deo umnog izbora sagledavanja predmetnosti, time što po prirodi ostavljanja anonimnih intencionaliteta u sagledavanju otkriva i svoj karakter. Korespondencija puta sagledavanja i predmetnosti predmeta nije nimalo jednostran i jednodimenzionalan akt, nego akt koji podležu kako neposrednoj, tako i naknadnoj evidenciji pređenih etapa i pronalazaka vidova otkrivenih sadržaja uzajamnosti prisutnih stvari. Na taj način već u radu **Ontološki dokaz za postojanje Apoluta** (1897), on se ne zatvara pred raširenom i žestoko razvijanom u nepreglednim radovima kategorijalnom problematikom koja apolutnu kompetenciju isključuje, ali istovremeno vispreno brani ubedenje da je um u stanju da pojmi stvarnost, da »Biće ipak mora da bude pojmi-vo«.

U tom ubedenju on nosi neku arhejsku patinu filofsku, koju veoma lepo u svom predgovoru naglašava Miloš Milenković: »poredeći je sa Platonovim upitnostima o jamčenju stvarnosti bitija od strane mišljenja. To drvo pita-

nje u odgovornim razmatranjima neizbežno je za ustanovljavanje tragova, kako to lepo naglašava pisac predgovora: »Kao metafizičar, Petronijević se našao pred pitanjem: može li ljudski um da položi sebi račun — zašto uopšte postoji Biće; svet, stvarnost, a ne radije Ništa?« (tamo str. 7) nalazeći da je kretanje putem uma ono što samo odgovara o prednostima i slabostima, svojim otelovljenjima. Otelovljenje bitija i mišljenja je Ideja i idejni horizont Petronijevićev govor o životi njegovog mišljenja, visprenosti stava, o kome Milenković kazuje: »Ideja — istok i utok svega što jeste, nije nešto što je izvan bivstvjućih stvari, njima transcendentna. Naprotiv, svagda u njima i sa njima, nigde van njih! Ideja je jedinstvo — sveobuhvatno i svedržeće. Ničega nema izvan nje, niti se tako nešto može da zamisli ili da poima. Stoga naš filofs može da izjednači Biće sa Idejom ili supstancijom, sa stvarnošću ili bivstvjućim, te da često, namesto da kaže Biće, veli bivstvjuće i obratno.« (tamo, str. 7/8) Odmah bi valjalo skrenuti pažnju kako ovo unutrašnje povezivanje ontoloških pojmova nije istovremeno i njihovo prekrivanje i poravnavanje. Ono što jeste i ono što postoji nije svojom čistotom dato na uvid na takvu vrstu razlikovanja koje bi ga logičkim supstracionisanjem klasifikovalo u hipostaze i time trajno rascapilo do nedodirljivosti. Upravo je idejni plan taj koji ovo jedinstvo u razlikama može u sebi da ponese, u čemu i leži tajno Petronijevićevo ubedenje da »(ono) Logičko sadrži više nego aktuelno bivstvjuće«. Idejna policentričnost omogućava čvrstinu veze, nevidljivo jezgro okupljanja pojedinačnog i opšteg, zapravo logičku osnovu opštenja i opštosti. Ta osnova sa sebi primerenim zakonovernostima usmeravanja na iznošenje na videlo svojstva koje njoj nisu nešto tuđe i strano, dakle u sameoksplicaciji i samorazumevanju posredstvom bića »od mineralnog do najrazvijenijeg organskog sloja«, Petronijeviću je bila životna preokupacija. Od toga ne odudara, ili u tom pravcu se ne suprostavlja kao kontraargument njegovo bavljenje prirodoslovno-matematičkim temama. U svom **Rezimeu filofskih i naučnih radova**, koje je Srpska Akademija Nauka 1937. g. objavila na francuskom jeziku, Brana Petronijević nabrojao je 156 svojih većih i manjih radova objavljenih između 1896. i 1936. g., čije je rezultate razvrstao u oblasti koje valja navesti. Pod čistu filofsiju on je podveo teoriju saznanja, metafiziku, logiku, psihologiju, moral i pravo i istoriju filofsije. Pod naučnu filofsiju podveo je matematičku filofsiju, abiološku filofsiju i biološku filofsiju. Pod nauku svrstao je matematiku, nebesku mehaniku, paleontologiju i uporednu anatomiju. Krećući se u svim ovim oblastima kao istraživač i mislilac, Petronijević ne beži od spekulativnog obeležja svog sintetizujućeg poduhvata uzimajući čistu filofsiju kao osnov i ishodište visoke piramide raznih saznanja koja se završavaju paleontologijom i uporednom anatomijom. Idejno stanovništvo koje je zauzeo, omogućilo mu je onu slobodu da metodom diskrecionisanja pojava i njihovim lociranjem u prostoru i vremenu, zapravo primeni svoj metafizički stav u sferi bitisanja i tu ga na najbolji način izloži i prikaže. Tu unutrašnju vezu prilično je dobro pokazala monografija Srpske Akademije Nauka posvećena Branislavu Petronijeviću (Beograd, 1957), gde su o njemu pisali Milutin Milanković, Živojin Đorđević i naučni stručnjaci kao Živojin Garašanin, Milutin Radovanović i P. M. Stefanović. Navedimo stoga mišljenje odličnog Milutina Milankovića kao ilustraciju: »Kada se bavio pitanjima neeuclidiske geometrije i njenim tvorcima, on je proučio i u potpunosti shvatio dela Lobačevskog i Boljajaja, te mogao vrlo tačno da oceni njihov pojedinačni udeo u stvar-

nju te nauke. Kada se bavio pitanjem izgradnje infinitezimalnog računara, više matematike, proučio je i razumeo, u sve njihove tačke, rasprave Njutna, Lajbnica i braće Bernulija. Kada se zainteresovao za slavni problem triju tela Nebeske mehanike, došao je do mene da mu dadem upute kojim pravcem da krene. Slučaj je htelo da sam baš tih dana dobio bio iz Berlina otšampane, no još nepovezane, tabake jednog svog odeljka za Handbuch der Geophysik, u kojem su bile izložene glavne osnove Nebeske mehanike. Dadoh te tabake Brani da ih prouči, no sumnjajući da će u tome uspeti, jer je u tome spisu bio primenjen moderni aparat vektorske analize. Posle nekoliko meseci dode Brana meni. One moje tabake dao je uvezati u knjigu, no tako da se između svakog lista njihovog nalazio i po jedan list čiste hartije. Te listove je Brana ispisao svojom rukom i proučio moj spis tako temeljito da je u njegovim matematičkim obrascima pronašao i neke štamparske greške koje sam ja bio prevideo. Svojom nepogrešnom logikom, Brana je bio u stanju da bez straha pristupi svakom pitanju nauke i da ga prouči do suštine. No on nije imao samo tu snagu shvatanja, već i velike vlastite intuicije... (Spomenici B. Petronijeviću, Beograd; SAN, 1957., str. 12) Što se samog

stanovišta tzv. »diskretne geometrije« tiče, koje je i proizvelo sumnju u novije vreme, da je Petronijević umeo da razlikuje čisto filozofsko područje bavljenja, od područja nauka, treba naglasiti i sledeće. Matematika je, a naročito geometrija, od Pitagore i Platona u najužem sabirnom sočivu filozofskih interesovanja. Naročito su novoplatoničari sa svojim shvatanjem bitija kao jedinstva mnogostrukosti i jednog nad mnogostrukostima definisali tzv. metafiziku dimenzija, otvorivši time mogućnost kvalifikovanog utvrđivanja veličina u sagledavajućim ravnima opštosti poredaka ili svetova. Ovo utvrđivanje veličina u zagraničnim ravnima egzistencije ima unutrašnju vezu sa svim nasledem kvantifikacija i diskrecionisanja (Proklo, Damaskije), kao što, a na to je već skrenuo pažnju dr Brano Pavlović, i pozivanje na ishodenja i isajavanja entiteta imaju vezu sa emanativnim teorijama novoplatonizma i kasnijeg teološko-filozofskog vizantijskog nasleda.

Monopluralističko stanovište Petronijevićeve metafizike pretpostavlja diskrecionu stvarnost kao algebru negativno-apsolutnog celog broja u neuslovljenom prostiranju, gde se promene zbivaju u kvalitativnim tačkama zaseb-

nih mnogostrukosti jedinica, nad kojima je nadležna »vansvetska nepromenljiva kvalitativna tačka« kao ono što ih omogućava, ili ono teološko začelo brojnog jedinstva sveta koje je Besuzlovno. Stoga je bitija u sagledavanju jedinstva mnogostrukosti daleko od bilo kakvog spoljašnjeg opšivanja izolacionističkog sistema, ono je štaviše i na logičkom planu iznešeno u otvorenost i tu otklanja sva hipostaziranja koja bi nastala van datih okruženja smisla. To se odnosi pre svega na forme duhovnog prostora i njihovo usredštenje (zato se traži sistem), a on ne ostaje nepovezan sa raširenim pojavama vidljive fizičke atribucije prostiranja u vremenu. Tako nije najvažnije da se dospe do emanacije sistema i njegove poslednje tačke, nego da putem njega do stadijuma vidljivosti dopre ugled kako je on sam proistekao iz istine svega što jeste, čiji je on utoka i svedočanstvo. U svojim krajnjim tačkama sistematska ontologija Brane Petronijevića ukazuje na neophodnost postojanja Pravedinstva ili hipermetafizičkog Jednog, koje nije nikakav opis stanja istraživanja ili mentalna forma stvarnosti, nego utemeljeno sagledavanje osnovnog načela, koje po sebi i za nas sve omogućava i drži da se ne raspadne. To zato, jer »stvarno je merilo za istinsko«.

ETIKA I PERSONALNOST

Aleksandar M. Petrović

Nikolaj Berdajev »O čovekovom ropstvu i slobodi«, Novi Sad: KZNS, biblioteka »SOFIA«, 1991.

Nakon objavljivanja Pravoslavlja Sergija Bulgakova, biblioteka »Sofia« Književne zajednice Novog Sada, obogaćena je za još jedno delo koje prevazilazi uslove i vreme u kojima je nastalo. To je knjiga o **čovekovom ropstvu i slobodi** Nikolaja Berdajeva, iz njegove završne faze stvaralačkog mišljenja. Osvrćući se i sam na ovu fazu zapisao je sigurnim potezima ruke sledeće: »Od filozofskih knjiga tog perioda poseban značaj pridajem knjizi **O nameni čovekovo** i **O ropstvu i slobodi čovekovo**. Poslednja knjiga predstavlja krajnost i ona odgovara krajnosti moje misli i akutnoj konfliktnosti mog duhovnog tipa.« (Vidi: Samospoznaja, Novi Sad, KZNS, 1987., str. 325).

Ono što ovu knjigu izdvaja od sličnih u mišaojnim preokupacijama, jeste i sam njen početak. Umesto predgovora Berdajev nam izlaže duže razmatranje o protivrečnostima u njegovom sopstvenom mišljenju, a prvo poglavlje počinje više nego jednostavnim naslovom — »ličnost«. Kako je naziv knjige neobično nametljiv u analogiji sa četvrtim poglavljem Spinozine **Etike**, koja je inače izlagana geometrijskim redom i strogim pridržavanjem za dokazne postupke, izgleda da je razmatranje smisla kretanja u protivrečnostima bilo i nešto neophodno. Tim više što izgleda da potreba za takvim zamahom koji rukovodi želja da se dokuče krajnje stvari i ne može da se ispuni bez protivrečnosti. Prva na koju se nailazi tiče se usaglašavanja zaloga (»teme«) i pristupajućeg postupka (»metode«) koja bi mogla da otrpi prigovor ograničenja koje prate samodovoljnost. Naime, kada Berdajev piše: »... kod mene se pojavila potreba da sebi i drugima objasnim svoj duševni i duhovni put, da shvatim prividnu protivrečnost svog mišljenja u vremenu...« on ovakva samoograničavanja uzima radno i po pretpostavljenosti. Ukazujući na nedostatke zauzimanja za zadate sisteme ili kabinetško-literarne načine zadobivanja pojnova o istini, Berdajev ovu dimenziju »svog i sopstvenog« vezuje pre svega uz lično proživljavanje i iskustvo stvarnosti, ali ne bilo koje vrste. On za kvalifikovan pojam doživljaja, poput drevnih platoničara, uzima ztv. »kognitivne akte« ili značajan pojam saznanja i upoznavanja, koji za njega na duhovnoj ravni zgusnuto iskazuje reč **borba**, pa se u skladu s tim protivrečnosti u njegovom sopstvenom mišljenju radaju iz nje i zahvaljujući njoj. Borbi na ravni izvornosti saz-

navanja poseduje takvu snagu da otvara brane i zabrane, koje počesto mogu da budu samorazumljivo prekriveno u cilju spoljašnjih ostvarenja logičkog jedinstva, pa se tu i udaraju međe: »... Protivrečnosti su u samom postojanju i ne mogu se prikriti prividnim logičkim jedinstvom«. (tamo, str. 28) Kako je priroda samog postojanja zaradila svoje krajnje logičko ostignuće u pojmu protivrečnosti, Berdajevu se ishodište razrešavanja portivrečnosti ukazuje u nečem prozetim postojanjem, ali na njega nesvodivim: »Istinsko jedinstvo misli povezano s jedinstvom ličnosti jeste egzistencijalno jedinstvo, a ne logičko. Egzistencijalnost je, pak, protivrečna. Ličnost je nepromenljiva u promeni. To je jedno od suštinskih određenja ličnosti.« (tamo, str. 29) O tome govori prvo poglavlje.

Budući da ukupno svoje stanovište Berdajev imenuje personalizmom, jer čoveka vidi kao udruženo božansko svetlo i stihijno-podsvesno tamu ili u dvojnosti visine i niskosti, slobode i ropstva, njegovo višeravanski složeno poimanje ličnosti je najznačajnije. Ono temeljno određuje pristup temama prirode i njenih uslovljavanja, društvenosti u kulturnim i civilizacionim vidovima kao pretpostavkama njegovih ustrojavanja, te umetnosti, filozofije i religije na utopijskim i eshatološkim ravima. Kako Berdajev postiže više od onoga što je istakao Fihte — »Ko je kakav čovek, takvu i ima filozofiju?« Pojmovna autolimitacija jastva, kojoj se prilažu intelektualna zrenja, a zatim i estetizovani arhetip božanskih praslika, ipak kreće od sasvim drugačijeg tla poimanja nepriznatih lajbnicovskih monadoloških nizova. Ne tematizujući ovakva viđenja u njihovom konstituisanju, Berdajev uzima njihove pretpostavke, ne samo da bi ih osporavao, nego da bi prigovorima bliže osvetlio svoje personalističko gledište: »Ličnost nije monada koja ulazi u hijerarhiju monada i potčinjena joj je. Ličnost je mikrokosmos, celovit univerzum. Samo ličnost može da primi univerzalnu sadržinu, da bude potencijalna vasseljena u individualnom obliku. Ova univerzalna sadržina nije dostupna nikakvim drugim realnostima prirodnog ili istorijskog sveta, koje se uvek karakterišu kao deo. Ličnost nije deo i ne može da bude delom u odnosu prema bilo kojoj celini, makar i prema ogromnoj celini, čitavom svetu. To je suštinski princip ličnosti, njena tajna.« (tamo, str. 38)

Pojam ličnosti za Berdajeva nije samo zagonetan u pogledu definisanja na empiriokritički ili racionalistički način, nego je obavljen i tajnom, transestetski i tajanstvenošću prozet pojam. Stvarna svejedinstvenost koju taj pojam za Berdajeva valja da pretpostavlja, nazire se u kontrastnim nijansama grubo izdvojenih Lajbnicovih hipoteza: »Kod Lajbnica, kao i kod Renuvjeva, monada je jednostavna supstancija koja ulazi u složeno obrazovanje. Monada, zadržavajući, zakopčana, nema prozora i vrata. Za ličnost se, pak, otvara beskonačnost, ona ulazi u beskonačnost i pušta u sebe beskonačnost, u svom samorazotkrivanju ona je usmerena ka beskonačnom sadržaju... Ličnost se doživljava jedino kao subjekat, u beskonačnoj subjektivnosti u kojoj je skrivena tajna postojanja« (tamo, str. 39) Da li je Lajbnicov plan bezuslovne momadičnosti monada i Berdajevljeva beskonačna subjektivnost sinonimna, ostavićemo po strani, tim pre što je njemu prevashodno stalo do dinamike okretnijeg opisa tumačenja ličnosti u kojoj se promene događaju radi očuvanja celovitosti, nikad ne kvantifikujućim osnovima agregacija i naslagivanja; nego izvorno sprovedeno vlastitim oblikovanjem i iznošenjem. »Lično« je originalno, povezano s »prvoizvornikom«, pa se uskladjuje i prihvata prirodu, društvo, svet, u njihovoj težini, aktivno ih prevladavajući i dajući svoje mlaone, voljne, stvaralačke pečate: »Ličnost nije biološka ili psihološka kategorija, ali je kategorija etička i duhovna... Socijalna dresura i civilizovanje čoveka-varvarina može da ima pozitivno značenje, ali ne znači formiranje ličnosti... Ličnost ne može da bude determinisana iznutra ni Bogom. Odnos između ličnosti i Boga nije kauzalni odnos, on se nalazi izvan carstva determinacije, on je unutar carstva slobode. Bog nije objekt za ličnost, on je subjekt s kojim postoje egzistencijalni odnosi. Ličnost je apsolutni egzistencijalni centar.« (tamo, str. 43)

LIČNOST kao egzistencijalni centar ima svoju koncentracionu vladu u srcu, koje Berdajev gotovo manihejski (personocentrički), odvajajući od svega što naziva »svet objekata« (nacija, država, društvo, socijalne institucije, crkva), a kolektivne ličnosti jesu samo realne vrednosti, ali ne i realne ličnosti, sa sličnom posledicom: »Odustajanje od ličnosti, pristajanje na rastvaranje u svetu koji ga okružuje, može da umanji čovekov bol, i čovek lako na to pristaje.